

СТРАНИЦИ ОТ ДНЕВНИКА НА СТРАШИМИР КРИНЧЕВ

Славчо Иванов

Един осемнадесетгодишен младеж намира дневника удобна форма, „свободна проза“ в хайневски стил, където да даде простор предимно на своите мисли. Тоя дневник, макар и писан под прякото въздействие на преживяното, не натежава от факти — автобиографичното е подчинено на интереса към вътрешното „аз“, към индивидуалния процес на оформянето на личността от епохата на първите десетилетия на века. Тук се вижда духовното израстване на даровития младеж, култивирал своята дарба с много четене.

С прочетеното, със задълбочаването в характерологичните проблеми на живота вследствие благотворното въздействие на социалистическите идеи и участието в движението, с ежедневно повишаващата се възискателност към самия себе си творческата личност на Страшимир Кринчев израства. Особено силно впечатление прави начетеността и добрата култура, която по пътя на самообразованието постига младият работник от книжарницата на Георги Бакалов, изключен още в IV клас на Ямболската гимназия за участие в социалистически бунт. Стремейт му е да подготви себе си като творец и личност, задълбочено да овладее културата, да се запознае с най-важните духовни и идейни явления на епохата и с техните представители, за да намери поле за своята писателска дейност. В дневника му се срещат бележки, които говорят за интереса у интелигента към френски и руски език, поощряван от неговия духовен учител Бакалов. Всички тези постижения, плод най-често на упорит ношен труд, ще кристализират най-ярко в пътеписа му „В страната на палмите“ вече като изява на една ерудирана личност.

Изследвалите творческото наследство на Кринчев¹ често обръщат внимание върху социалистическите убеждения на писателя или говорят за романтичната му страст към пътешествия и опознаване на чужди земи. Тук, в дневника,² в импресии и есенцидни разсъждения са облечени живите мисли и възгледи на оформящия се творец, ангажиран изцяло от анализи на обществени, интелектуални и социални проблеми — не конкретни исторически събития. Интересно е, че един младеж, почти юноша, твърде малко говори за любовта — в не повече от двадесетина листа от своя голям дневник.³ И там дори доминиращ стил е анализът на чувството, не толкова описания на негови конкретни прояви. Така е и с автобиографичните подробности, твърде неясни, телеграфно кратки дори когато става въпрос за най-близките му хора във Варна като Бакалов или Рачо Стоянов.

В дневника си Кринчев търси себе си, стремейки се да получи отговор на съдбовно възникващи го проблеми. Но тук всичко е пречупено през призмата на социалната среда. Стремейт е фокусиран към усъвършенстване на личността: чрез социалистическото учение или с изучаване на „Тъй каза Заратустра“ на Ницше.

¹ Ив. Богданов. Спътници на първенците. С., 1960, с. 339—410.

Ив. Сестримски. Отражения. С., 1969, с. 133—156.

² Предаден е заедно с други документи като архив за писателя в Народна библиотека „Кирил и Методий“ от Иван Богданов.

³ Дневникът съдържа 192 л. и е заведен в Народната библиотека под № 752, с арх. ед. 1.

Твърде интересно е, че дневникът на Страшимир Кринчев променя своя замисъл. Докато в началото той представлява монолог, интимен творчески документ, който не бива да попада в чужди ръце, към края се превръща в разговор с читателя, като се търсят дори форми за общуване с въображаем опонент. Подчертан става стремежът у младия човек да доведе всички свои съмнения, изводи и възгледи до нечие съзнание, за да ги свери — просто да бъде убеден в тяхната истинност. Така дневникът от портрет на една душевност и творческа индивидуалност се превръща в документ, който цели и някакво въздействие върху другите, над хора като него, които търсят свой път и желаят да бъдат полезни — и като личности, и като творци — на социалистическото движение, на своя народ, на човечеството.

Дневникът обхваща времето от септември 1902 и приключва през януари 1904 г., когато младежът заминава от Варна за Ямбол. Този период от биографията на писателя е интензивен и богат по отношение на духовното, идейното и творческото израстване на Кринчев — път, започнат, когато той е навършил едва 18 години, път, който ще бъде осмислен чрез прякото въздействие на социалистическите идеи и на обаятелната Бакалова личност. И тъкмо в това е най-голямата му стойност — като уникално свидетелство за идейното и творческото оформяне на писателя, произлязъл от низините на народа, който чрез социалистическите си убеждения търси пътища за своето израстване като творец, дължен да бъде полезен на работническата класа — отначало като активист-милиант на социалистическата партия, за да се изгради след това като съзнателен участник в организирания ѝ живот, в политически манифестации, рамо до рамо с Г. Бакалов (вж. Работнически вестник, бр. 32 и 33, 30 апр. 1903).

Под ръководството на Бакалов Кринчев изучава трудовете на марксистите. Учителят насочва интересите у младежа и към най-хубавите произведения на руските класици — Горки, Тургенев, Толстой. И още през 1902 г. Кринчев публикува в „Ново време“ първия си превод — разказ на Бересаев, а две години по-късно превежда книгата на Парвус „Руско-японската война“, като помества и обширни уводни бележки, в които през призмата на своите социалистически и демократически позиции прави анализ на събитието. Във Варна като служител при Бакалов е включен и в разпространението на Лениновия вестник „Искра“.

В избраните тук страници от дневника не намирам място вариации по една и съща тема, импресии и повтарящи се мотиви особено за щастието и индивидуалния живот на личността, не дотам верните политически наблюдения например около кабинета на Денев, бележки, които илюстрират заниманията му с чужди езици, стихотворните му опити. Не е публикувана и наброската на импресията „Щъркели“, препечатана почти без промени във в. „Време“ (бр. 248, 19 септ. 1908).

Аналитичен и критичен към собствената си личност, писателят смята, че основното предназначение на човека е борбата за щастието на хората и вижда собственото си бъдеще изпълнено с героични подвизи, чрез които човек забравя себе си. В дневника личи как постепенно се избистря и конкретизира понятието свобода, най-често срещано в ръкописа. Докато в началото тя е необходима предпоставка за развитието и усъвършенствването на самостоятелната личност, полезна в по-общ план на себе си и на другите, по-нататък понятието се фокусира със социално-политическия си смисъл и съдържание — борба политическа, за революционно преобразоване на света. Избистрена става програмата му на социалист от оная епоха — премахване несправедливата обществена уредба, която „от една страна, поражда богатство и излизък, а, от друга — оскуденост и мизерия. Пътят е един: борбата — тук и в Америка, Белгия, Русия.“ За социалиста новото общество ще бъде извоювано чрез социална революция, а не с икономически реформи, както подчертава в речта си по случай Първи май. Възприема социалистическото учение, идеите за класовата борба, за революцията, за войната и мира, за международната солидарност. Убеден, че привържениците на социализма трябва да бъдат непримирими към буржоазната идеология и да не вярват, че тяхното учение може да бъде усвоено и възприето от буржоазията, че то трябва да бъде единствената неприкосновена частна собственост на пролетариата, в своята реч Кринчев тръбни пред множеството работници, събрани на тоя ден: „Да живее празникът на бъдещето и на социалната революция!“⁴

⁴ Речта е писана предварително. Ръката не е скарвала да влезе в ритъма на мислите и затова почеркът в дневника е нервен и съкращенията са немалко.

Трудовият интелегент заявява, че му е несимпатичен всеки човек, „който претендира да познава своето време и прогресивното, пък остава чужд на социализма“. Кринчев ежедневно е ангажиран в социалистическото движение, особено като секретар на печатарския синдикат. Вглежда се и изучава пряко живота на работническата класа в големия капиталистически град и вижда трудовия човек навъсен, мрачен и уморен. Тези наблюдения особено му помагат да доизясни програмата си — премахване несправедливата обществена уредба „тук или в Америка без значение“ — чрез революция. Във великия революционен устрем за щастieto на човечеството той страстно жадува да даде и своя живот като герой, „та бил съдружник на Сатана“, както пише в едно от първите си стихотворения. Кринчев болезнено изживява политическото безветрие, вижда, че социалните противоречия не са наредили до оная кулминационна нагорещеност, за да се развихри революционната вълна, която да подеме и него като герой за щастieto на хората и затова след твърде драматична борба със самия себе си достига до извода, че има право да се откаже временно от ежедневната агитационно-разяснителна работа в клуба, за да работи над себе си като творец, убеден, че пак ще бъде полезен на работническата класа и нейната програма.

Като повечето свои съвременници и Страшимир Кринчев е запознат с популярното произведение на Ницше: „Тъй каза Заратустра“, дори в дневника си е конспектирал някои глави от руското издание. Но нищезанството, „свръхчовеците“ не го привличат нито с философията си, нито с тяхната естетика и творчество. Твърде иронично забелязва за Ницше, че когато носел произведението му, се движел „с един луд под мишница“ и не желае да бъде причисляван към „свръхчовеците“.

Чрез социалистическите идеи Кринчев изгражда и своите концепции, и вкус за изкуството. За него истинско творчество е онова, което вярно претворява живота на народа. С ирония говори за „свръхчовеците“, избраните, срещу символистите — у нас и във Франция, които „говорели и пишели на един непонятен за обикновените хора език“. От позициите на тия си възгледи след няколко години само ще осмее Людмил Стоянов в импресията си „Писмо от село“ („Гражданин“, 1907, бр. 48) за неговия „смазен смях“, „сини лъчи“ и „зелени усети“:

„Каж ми, без да си кривиш душата, кому е затрябвал твой „смазен смях“ и „звънчев усмех“! Кой ще разбере „математическото мълчание“ на твоята „сънна младост“ или „настръхнало щастие с кравосмукащи пипала“? Напразно си бяхта аз главата над твоята поезия, Людмиле. Нищо не проумявам. . .“ Като социалист от тогавашната епоха Кринчев рядко се възхищава от и по-често е склонен да отрича Вазов.

Още в дневника си той развива своя възглед за изкуството, което да надживява времето си чрез вярно уловените проскини на бъдещето. Макар и смътно, не дотам целенасочено и системно, намерена е тезата за романтиката на бъдещето като компонент от творческата система на писателя. За Кринчев „велик е оня писател, който умее да схване чертите на бъдещето, което ще се роди от настоящето“. Социалистическите идеи укрепват и убеждението му, че един истински талантилив писател трябва да внесе нещо ново в литературата, да произнесе своята нова дума върху наблюдаваните житейски факти и явления. Такъв творец, смята Кринчев, невинаги може лесно да си пробие път в литературния живот — новото винаги води тежка борба с консервативното, с рутината. Уверен, че само свободата е напълната предпоставка за развитието на творческата личност на писателя, той иска от него не само нови мисли, а мисли свободни, които да трасират пътя на революцията и човешкия прогрес. Авторите тези и мисли не трябва „да бъдат тиранизирани в каквато и да е форма“, за да достигнат до хората и окажат своето въздействие върху тях. Противно на естетиката у модернистите Кринчев не намира творца за нещо изключително. Напротив, за него големият художник е толкова по-талантлив, колкото е

По повод на тази първа организирана първомайска манифестация във Варна „Работнически вестник“ съобщава: „Минавайки през улиците, където има най-много работници, кортежът се спира на няколко места и се произнесоха около десет речи от другарите Г. Бакалов, Дим. Полянов, Ст. Джуров и Стр. Кринчев. . . все повече растеше шествието и на връщане през главната улица то представляваше една величествена гледка. Тясна ивица отляво и отдясно отделяше кортежа от публиката, която изпълваше останалото място на улицата и тротоарите. В седем часа ние бяхме вече пред клуба, където другарите Г. Бакалов, Ст. Джуров и Стр. Кринчев държах последните речи.“

по-близо до обикновените хора и се възражда чрез тях или чрез природата като древния Антей. Той е длъжен да познава хората и техния живот. И като пример в това отношение авторът на дневника сочи Максим Горки, който сам споделя мизерното съществуване на своите босяци. Журналистиката също занимава социалиста. Според него тя като своеобразен отклик на явленията в живота не трябва „да гъделичка страстите“ и „замайва главата“ като в кръчма, не трябва да изопачава фактите, а да ги анализира.

Подготовката на Кринчев като социалист — дело, което тактично ръководи Бакалов — му дава възможност при наблюденията над непознатите екзотични земи в пътеписа „В страната на палмите“ да осмисли много проблеми — социални и политически. Наред с възхищението от ландшафта на екзотичния Юг авторът разгръща и ярка критическа струя, особено при изображението на големия капиталистически град с деформациите и язвите му: бедност, разврат, паразитизъм, израждане и нравствено опустошение. Той изяснява истинската причина за неосъществяването на духовни жажди, подчертавайки гнилоост на буржоазното общество:

„Аз мислех за чудовищното устройство на днешния свят, в който има толкова безредие и безумие, толкова излишно богатство и толкова бедност. Защо, питам се аз, едно нищожно малцинство от хората тънат в разкош и разврат, когато почти цялото човечество се изражда в нищета и вечен глад? Не може ли животът да се постави на по-разумни начала и да се премахне властта на слепите стихийни сили? Не може ли господството на човека-животно да се замени с онова на истинския човек?“ Въпросите „защо“ и „не може ли?“ имат явно риторичен характер.

В неговия пътепис социално-етичните чувства бележат една от кулминациите си с негодуванието, че Аристотел е предвидил унищожение на робството, смятайки грубата човешка сила да бъде заменена от научните изобретения, от усъвършенствуваните оръдия, „които да бъдат турени в услуга на човека“. Става ясно защо фашистката цензура в четвъртото издание на „В страната на палмите“ през 1940 г. е избягнала смелите преноски, изградени върху базата на наблюденията над съвременния живот, съпоставян с величественото минало на Гърция, Турция или Египет.

В социалистически дух са и първите стихотворни опити на Кринчев от престоя му във Варна. Там поетът целенасочено поставя темата за участието на отделния човек в класовия двубой или за нерадостната съдба на обикновения човек в буржоазното общество. Социалистическите му възгледи, съчетани с един дълбок и искрен хуманизъм, изграждат идейно-художествения облик на неговите разкази, импресии и стихотворения в проза — и особено ярко литературната и театралната му критика, където те са миогледна и методологична основа. Причините например за рязкото отричане на „Боян Магесникът“ на Кирил Христов са миогледни. Авторът според Кринчев е показал своя националистически миоглед в идейната структура на героя си, не го е превърнал в „изразител на стихийното, общонародно недоволство срещу развратната феодална и царска олигархия“.

Противоречиви мисли разкъсват душата на писателя — протест срещу буржоазното общество, жажда за усамотеност и творчески труд, търсене природата като целебна билка и спасителен брод. Но особено често в дневника си Кринчев говори за своето бурно желание да излезе от еснафския застой на делничните хоризонти. Заявява, че от здравия разсъдък на практичните хора му лъха „на блатна гнилоост и мръсота“. Желает да намери нов свят, най-вече като опознае живота в другите страни, където да провери и затвърди своите убеждения. В дневника са фиксирани мотиви и планове за пътешествия, срещат се немалко наброски на импресии или описания на природни картини, към които авторът често връща поглед, за да ги направи моменти от своите пътеписи или в другите си творби. Набелязани са планове за бохемски пътешествия до Виена или Марсилия, съчетани с надеждата там да продължи образованието си. Вижда се, че тази негова страст към пътешествия се изяснява не само като същност на романтичната му природа или неспокоен темперамент. Пред нас е (по думите на Бакалов) едно недоволно и „подритнато от съдбата момче“, което „чувства световните неправди и в най-конкретните случаи на живота“⁵, младеж, който не може да удовлетвори елементарните потребности на стомаха си в своята родина. Колко далече е Страшимир Кринчев от авантюризма, от търсенето на райски

⁵ Г. Бакалов. Живот и идеи. — Литературен глас, бр. 438, 7 апр. 1939.

кътове по земята. Скиталчествата му в страната на палмите завършват с увереност в правдивостта на руската мъдрост: „Хубаво е там, дето ви няма!“

В дневника си пътешественикът говори често за морето — скицира лирични пейзажи, търси в природата съзвучие със свои проблеми и отговор като от скъп събеседник и приятел на човешки и философски въпроси, които го вълнуват. Личи подчертан стремеж да се одухотворява морският пейзаж — характерна черта от творческата инвенция и в бъдещия му път на писател. Морето при него винаги говори, живее: морският вятър му разказва за „едно ужасно разрушение и за едно съграждане“. Понякога, макар и рядко, поетическите бои с цялата им акварелна лекота полагат пластове на друг, лиричен морски пейзаж — когато е видял звездите като малки точки, паднали в прегръдките на великана-море да се боричкат с него и когато на брега става така грозно: има камънаци, водорасли. И пътешественикът тогава желае с цялата си душа да бъде с малката си лодка в сърцето на морето, при бурите, където има рискове, в които да осъществи жадната си за героични дела натура.

Дневникът на Кринчев предлага и материал за изводи около ония литературни влияния, които е изпитал в младостта си писателят и които безспорно изиграват голяма роля за оформянето му като личност и творец. Младежът размишлява, прави пресенки на прочетеното, верни с лаконичността на определенията — за позитивизма на Огюст Конт, за песимизма на Шопенхауер, за индивидуализма у „людия“ Ницше, за еволюционния Хегел. Френските символисти не го привличат и ги иронизира, че говорели и пишели на език, „непонаятен на простите смъртни“.

Чете и преписва Пушкин, пише ласкаво за Толстой и особено за ранния Горки, който му прави поразяващо впечатление с революционно-борческите си романтични мотиви, с темпераментното си слово. Под пряко негово въздействие пише първия си разказ, който Влайков отпечатва в своето списание „Демократически преглед“, оценил приликата с големия писател и дарбата у младежа:

„Интересно заглавие. Нещо смело лъха от него. . . Облаците стремително, със стихийна сила летят напред. Орлите неустанно и яростно ги блъскат с крилете си. От крилете им се ронят пера. . . Но те не се отчайват и упорито със сетни сили продължават боя. Сполучават най-послед да разкъсват облаците и да ги повърнат назад. „Слава на смелите! Победа на силните!“ — разнася се радостен вик. . .¹

Познава съдбата на Лев Н. Толстой. С особено удовлетворение говори за „провеждането“, настъпило с твореца след връщането му при хората, при мъжиците. И никак не е случайно, че първият необнарождан опит на литературния критик Кринчев е за романа „Възкресение“. Сред чуждите автори, които е чел, откроява Байрон, Ибсен, Чехов, Гюте, Бекел, Кауцки. Над творческия път или над отделни произведения на тия автори обича да разсъждава. Но не им подражава, не приема безрезервно творческото кредо и стил на който да е от тях. Допадат му ония произведения, в които на преден план стоят социалните проблеми, но разгънати в обикновени човешки съдби, без мелодрами и завоалиране истините на живота. И първите преводи, които публикува по страниците на периодичния печат, предимно в „Съвременник“ на Бакалов и в „Ново време“ на Дим. Благоев, са на Чехов. В неговите разкази оформящият се писател открива онова, към което ще се стреми в краткия си творчески път: лиричната драма у „малкия“ човек с неговата духовна красота. Но и това влияние му помага да разкрие и развие своите собствени възможности, да превъзмогне традиционните описания на „забавни приключения и трагични събития“, както пише по-късно в „Дневник на художника“ (Демокр. преглед, 1909, кн. VIII, с. 895).

Дневникът предлага солиден материал за психологическа характеристика на Стр. Кринчев. Но неговото публикуване има преди всичко задачата да се види духовният образ на писателя-несретник от първото десетилетие на нашия век, който в упорита борба с трудностите на бедняшкия полуглавно съществуване успява чрез социалистическите идеи и по пътя на самообразованието и дисциплина на волята да изгради себе си като творец и личност с култура и верен критерий за изкуството.

¹ Т. Г. Влайков. Съчинения. Т. VIII. С., 1964, с.309.

Преди всичко аз искам да бъда искрен, напълно искрен. Това не е голямо искане, но все таки е мъчно, почти невъзможно да се реализира. Има ли някаква нравствена стойност? Да, ако се тури в обществените везни, които приблизително, но затуй пък безапелационно могат да определят в каква степен такава или онакава постъпка е „нравствена“ или добра. Обаче работата с моя дневник не стои така. Аз нямам намерение да го подлагам на обществена преценка, а го пиша ей така, лично за мене си. Никога не бих искал този дневник да попадне в чужди ръце. . .

... Ето, аз избрах тая работа като по-отговаряща на настроението, като по-приятна. . . Аз усещам нужда да се занимавам малко по-добре със своята личност, да ѝ искам сметка за миналото и за това, какво мисли да прави за в бъдеще. Да, тя се нуждае от такъв контрол, защото твърде много моето „аз“ изчезна в дреболиите на живота; на средата, която го обкръжава, то е твърде много враждебно и сега се явява нужда от едно „просветление“, от едно прочистване. А шумното общество, приятелският интимен разговор няма да ми даде това.

И наистина аз се чувствавам способен да направя, щото моето минало, настояще и бъдеще да изпъкне с всичката сила на своята наложителност в моя ум, върху тази бяла хартия и да заговори с нея познат и близък глас, който аз тъй отдавна не съм слушал и да ми каже: „Ти живееш още за себе си! Когато ще заживееш за хората?“

Да, аз живея за себе си, изключително за себе си. Има ли нещо лошо, нещо престъпно в този факт? Не!

В какво тогава може да се състои „просветлението“ на моето аз? Нехлюдов, главният герой на Толстовия роман „Воскресение“, също изпитал едно „почистване“ на душата, едно прераждане, възкресение. Но кое е било това лечебно средство, откъде е дошла у него тази животелна мощ, която се е оказала способна да прероди цял един човек? — тя е излязла от Христовото учение, от евангелието.

За мене аз не мога да кажа откъде ще излезе тази животелна сила, която ще прочисти и прероди моето „аз“, но във всеки случай тя няма да излезе от евангелието, нито от всемогъщия творец. . .

* * *

Разбити мечти и планове! Аз мислех доскоро, че човекът е „сътворител на своите съдбини“ че той може лесно да достигне туй, което иска, стига дълбоко да вярва в неговата обяснителност.

А сега аз дълбоко и непоколебимо вярвам, че не е достатъчно да искаш нещо, за да го постигнеш, защото сам се убедих доколко човек е слаб, за да се бори с обстоятелствата на живота, доколко той е слаб да противостои на неудолжителното течение на живота, което го тика в тая или онака посока. Убедих се, че не „човек създава сам своята съдба“, както се провиква поетът Ст. М.¹ Така му се струва на това амбициозно животно човека — че то царува в живота, че то само управлява своите постъпки. А в същност той се явява послушно оръдие на обстоятелствата на живота.

Тука има едно противоречие. Човешката природа, човешкото съзнание не може да се примири с такава една механична роля и то чувства задоволение, удовлетворение на своето човешко достойнство само когато влиза в конфликт с обстоятелствата на живота, които противоречат на неговите понятия. . .

Само в борбата с лошите и отрицателни „обстоятелства на живота и средата усеща, че стои по-горе от останалия животен мир.

Има една граница, когато борбата за самозапазване между човешките се обръща в своя противоположност и става борба за „запазване“ другите хора, а личността се игнорира от съзнанието, тя се подлага на отрицателните, лоши влияния на живота само за да може да запази другите хора. Личността се дава в жертва на обществото, без това да се диктува от обстоятелствата на живота, а само от човешкото съзнание, че така се извършва един обществен дълг,

¹ Има се пред вид Стоян Михайловски.

че отделната личност отрекла принципа на личното самозапазване и борба за удовлетворение на отделните индивиди и го замества с принципа за служене на другите хора, на „цялото“ общество, въпреки изискванията на принципа за личната самоотбрана. Това е вече висше проявление на човечност, на съзнание, благородство. Аз вярвам, че най-хуманното, най-справедливото нещо, на което човек може да се посвети, е служенето на обществото, като се забрави собствената личност.

Сега аз почнах да мисля малко по-другояче. Почна да ми се струва, че първото условие да бъдеш полезен „на другите“, на обществото, е да осигуриш собственото си лично и „егоистично“ щастие. Че ако ний искаме, щото нашите добри желания и стремления да се осъществят, да принесем всичката оная полза, която те са способни да принесат при едно целесъобразно и разумно прокарване в живота, е щото личното, индивидуалното щастие да върви в съгласие с желанията и стремежите за общо щастие. . . . Аз се убедих, че да съжаляваш другите хора, които тънат в мизерия, не е още добродетел, че то не е любов към другите хора, способна да прероди човешката душа. Това е едно просто чувство на милосливост, на съжаление, което човек еднакво може да има и към някое „пребито псе“ или нещастно врабче, но това никак не е здрава, истинска любов към нещастните и онеправданите. И оная, който иска да помага именно тям, не може да игнорира своето „аз“, той не може да престане да обича преди всичко именно себе си. Ако той убива себе си, той заедно с туй убива и всяка възможност за служене на обществото.

Аз следователно виждам, че всичките ми стремежи и желания се свеждат към девиза лично, „егоистично“ в смисъл на индивидуалност — щастие. Да, това аз го искам настоячиво, твърдо.

Но своето „лично“, индивидуално щастие аз разбирам, че може да се реализира само когато аз имам най-голяма възможност да служа на тази велика цел, премахване на тази несправедлива обществена наредба, която, от една страна, поражда богатство и излишък, а, от друга, оскъдност и мизерия.

Тази възможност аз сега я нямам, при все че имам едно от условията: силно и горещо желание да видя моите мечти веднъж осъществени.

И именно тук аз виждам, че моите мечти една след друга се рушат и губят шансове да се осъществят, защото може би те са твърде големи, когато в същност те са повече от скромни.

Виждам, че още дълго време ще трябва да се грижа за себе си и преди да се предам окончателно на служене на моите идеи, когато, разбира се, няма да престана да се грижа и за себе си. Виждам, че ще трябва още дълго време да примирявам две противоположни желания в своята глава: от една страна, желанието да служа на моите убеждения, на туй, което ми диктува моята разумна природа, а, от друга — постоянната грижа за усъвършенстване на своето „аз“. Обаче тези мисли никак не са мисли на един песимист. Това са мисли на една буйна и жива младост, пълна с енергия и желание за работа. Понякога има и разочарования — те са необходими, защото добре просветляват човешката душа, но всякога те се последват от неотстъпното съзнание, че тази работа за усъвършенстване на моето „аз“ е най-трудната част в подготовката за служене на обществото. Че тя не е нищо друго освен главния базис за всяка по-нататъшна обща работа, че тя е преди всичко именно обществена, а не лична, егоистична работа.

И само това съзнание дава един дълбок и велик смисъл на моята непрекъсната работа за култивиране на своя ум, заякване на моето тяло и мишици.

Да, моето духовно и телесно „здраве“ — условие за моето днешно щастие — е най-здравата гаранция, че един ден аз ще мога да бъда полезен както на себе си, така и на „другите“, че ще мога да дам своите способности и сили в служене на моя идеал. Този идеал няма да заглъхне и да се разплуе в моето усилие да си докарам възможно най-голямо лично щастие, а ще креще и ще се развива именно благодарение нему и успоредно с увеличаването на това мое щастие.

Но . . . обстоятелствата. Те искат друго, съвършено друго. Те може би напомнят за моя идеал, но убиват всяка или почти всяка възможност, щото да се развият в такава, а не в друга насока.

Обаче покрай тази разрушителна работа на „обстоятелствата“ се извършва и друга една работа — съзидателна. И моята воля — като творческа и съзидателна сила, може да работи

много добре именно в тази последната област — тя е способна да съзижда. обстоятелствата, когато целесъобразно и разумно се отнася човек към тях, могат да станат добро оръдие, годно да се употреби, в услуга нашата воля и стремежи. . .

. . . Всичко диша със зловещия дъх на една адска стихия: нещо тайнствено и привлекателно има в това грандиозно хоро на природните сили. Продължителни светкавици на хоризонта показват, че скоро ще има силен дъжд. Вятърът се обръща на буен ураган. . .

. . . Също така понякога в моята душа царува една удивителна тишина и спокойствие. Пред мене изпъкват хубавите картини на едно бъдеще, пълно с велики подвизи. Аз виждам, че моята младост няма да иде напусто, че туй, което съставя сега моите мечти и желания, се е вече осъществило или че то може да се осъществи. И аз тогава си казвам, че хубаво е да се живее така. . .

На душата ми е тъй ясно и светло, както и хубавото светло небе, осяано с брилянти. Аз чувствавам такова спокойствие и тишина у себе си, каквато царува и у околната природа. Аз чувствавам едно неизказано блаженство. Защото аз виждам, че моите планове могат да се сбъднат, а аз се виждам в един от големите европейски градове, в аудиторията на някой свободен университет. . .

Но понякога. . . Понякога аз усещам всичките товари, всичката тежина на моята участ. В душата ми бушува цяла буря и там се понасят акордите на една дива и адска песен. Тази песен ми говори с един груб и страшен глас за моите разбити мечти. Тя ми говори за настоящето, за миналото — за бъдещето тя мълчи. Понякога тя зловещо ми прокобява, че туй е невъзможно, че ти не можеш да растеш и се развиваш като човек, че ти си роб на обстоятелствата, а те са твърде лоши. . .

В такива часове аз разбирам какво искаше да ми каже зловещият вятър през онази бурна нощ.

Аз разбирам, че той ми говореше за едно разрушение и за едно съграждане, защото аз разбирам, че бурята, която върлува у мене, е едно ужасно разрушение и в същото време съграждане — разрушение на невъзможното и съграждане на онова, което е възможно и осъществимо. . .

* * *

. . . И наистина, аз съм славен мечтател понякога. А почти всякога аз съм отличен работник и за мечтателство не ми остава почти никакво време. По тази причина мене не ми остава време и да се занимавам със своя дневник: за да се върши това, потребно е повече мечтателство, отколкото склонност към работа.

Ето защо за мене мечтателство (ако щете „мислене“) и работа са две неразделни понятия. Те не могат да съществуват отделно. Да седна да мисля и да намисля нещо ново — това е невъзможно за мен. . .

. . . Когато така целесъобразно съединяваме една „умствена“ и друга физична работа, ний можем да очакваме от нашия ум да роди нещо собствено. Когато пишем (случая с говоренето засега изоставям като по-непрактичен, ний отхвърляме от нашия ум всяка новодошла мисъл и така го освобождаваме от излишен товар. А това може да се отдале най-добре само когато с мисленето („мечтателството“) неразделно свържем друг един акт — работата. Една мисъл, написана (или изказана), освобождава нашия ум и отстъпва освободеното място за нови идеи и мисли. Когато при изключителното мислене това не става така. Даже и да става (сякога в много по-малки размери) по-новите мисли скоро изчезват завинаги и само някои от тях остават в нашия ум.

При писането сички тия страни на изключително мислене се отмахват. Ето защо аз сякога предпочитам да излагам писмено една каква да е мисъл, отколкото да я оставям да запълва моя ум дотогава чак, докато не се напълно уверя в нейната разумност и докато не се уверя, че тя по своето съдържание няма нищо компрометиращо за моите умствени способности.

Ако се придържам о това свещено правило — да държа своите мисли и чувства затворени в техния естествен властелин, моето „аз“ дотогава, докато те не узреша напълно — то в действителност нито една мисъл не би видяла „бял свят“ (в случая моя дневник).

Ако се разшири малко повече смисълът на това изречение, може да се каже, че нито една мисъл не би видяла бял свят, ако се чакаше да намери своя...

21.XI.1902 г.

... Виждам, че нашият живот не е само една проста амалгама от трагични сцени, дребнавост и нищожество. Край дребното и нищожното често пъти ще видим да се издига образът на възвишеното и благородното.

Нещо повече, с увереност мога да кажа, че 99 процента от нашия живот е изпълнен с грандиозната борба на човешкия дух, който в тази борба всякога излиза победител. При такова трезво гледане на нещата житейските дребни историйки изглеждат като пращинки пред огромния куп от велики деяния, които ний извършваме пред нашето земепребиваване — те приличат на един малък храм, който страхливо се руши в полите на великолепните Хималаи.

Да, нашият живот едва ли не 100 процента е изпълнен от велики работи, за дребнавото не остава място. Царството на песимистите е унищожено и те трябва в скоро време да се изтрият от земното лице, ако, разбира се, не искат, щото оптимистите, т. е. останалото човечество, да прибягнат до помощта на полицията.

Зданието на песимистите е унищожено и до него се издига онова на щастливците...

Е... и при все туй има хора, които още не искат да повярват, че на земята е възможно небесно щастие. А пък какво се иска за достигането на такова щастие? Нищо друго освен вярата в неговото осъществяване.

Еднѣж хората повярвали, че на земята царува само великото — това е достатъчно, щото дребното да престане да се чувства...

10 март

Наскоро бях чел, че всеки един човек в известен момент е в по-малка или по-голяма степен поет-художник, че гениалните художници не са нещо изключително, а просто продължение на обикновените смъртни: ония способности, които срещаме у гениалния човек и изобщо у художника, има ги у простия смъртен...

... Казава се в тази книга, че ако един какъв да е човек записва в книгата туй, което преживява, то след време ще се има един много интересен документ за еволюцията на творческата мисъл у простите смъртни. От желание да послужа на такива ученолюбиви психолози аз си турям сериозно намерение в едно скоро време да изпълня своя дневник.

Главното условие, което ще спазвам, е да не мисля предварително никога нищо върху туй, което ще пиша. Творческият процес на мисълта трябва да се извършва без участието на съзнанието, тъй като ако почна да давам преднина на съзнанието, ако почна съзнателно да контролирам всяко движение на мозъчните молекули, то естествено е, че аз рискувам да премина в лагера на „избраниците“ и „свръхчовеците“, а в такъв случай се лишavam от рядкото щастие да послужа с моя дневник за материал на докторите по психологията.

А моето страстно желание е да се докаже и установи научно, че свръхчовеците не са нищо друго освен продължение на обективните хора...

Моя дневник посвещавам на тия доктори психолози.

Часът е 1 след полунощ (Лека нощ).

11 март 1903 г.

Как удивително се е изменяла човешката мисъл в течение на вековете! Дохожда метафизичното мислене, следва теологичното и след това позитивизмът на Ог. Конт, песимизмът на Шопенхауера, скептицизмът на Ницше и какво не още. Бедната човешка мисъл! — тя вечно се

лута, блуждае, търси опорна точка и никога не намира едно естествено положение, което да има изглед, че не подлежи на изключителни и случайни влияния.

Та и аз като че ли прекарвам в миниатура, разбира се, тази еволюция от развой на човешкия дух. И аз често се усещам немилостиво стиснат от колелетата на Нищова индивидуализъм и песимизма на Шоп[енхауер].

15 март 1903 г.

Варна

Ти всякога ме изкушаваш колдун недин. Нищо не мога да скрия от тебе. Знаеш ми натурата: такава откровена, искрена и пряма. Истината у мене никога не рискува да остане скрита под мантията на благоприличието, въздържаността и пр. Нешастна истина! Понякога тя се включени от студ, може и ревматизъм да я хване. Но, ей богу, аз сам не знам защо съм такъв джелатин. Горката! Тя чувствава нужда от покрив, а аз я оставям под ударите на...

Но, драги ми, недей се сърди, че нищо не разбираш или съвсем малко.

Такъв е езикът на свръхчовеците.

Във Франция имало някаква школа от декаденти, символисти и др. Те говорели и пишели на един език, непонятен за простите смъртни. Види се, без да искам, аз трябва да се причисля към тяхната школа.

Но моя символизъм (*mon cher*) скоро ще се обърне на реализъм.

Забележителен век е XIX век. Век на открития, на непрекъснато движение. Всичко се изменя и движи.

Гуглата на Хегеля е свалена от високия пиедестал, богът на разума е турен в музея на старините и т. н. Сега на мода е еволюционният принцип. Нито един монарх не е царувал тъй безпрекословно над своите подчинени, както еволюционният принцип господства над умовете на учените хора... Навсякъде еволюция и все еволюция. Човешката мисъл революционизира всички области на човешкия живот, да. Навсякъде еволюция, а в конце концов революция.

24 март 1903 г.

Ний се качихме на една лодка и заскитахме по тихата морска повърхност. Колко е хубаво и прекрасно в тебе, море...

— Ах, колко бих искал, щото нашата лодка да иде далече в самата среда на това страшно море. Там е може би по-хубаво, по-широко, по-чисто и нищо друго не се вижда освен море и себе. А тука колко е грозно! Ето, лодката постоянно снове между камънаците, още малко и тя ще допре до морското дъно. Всичко е тъй тихо, тъй спокойно и в същото време тъй глупаво, безсмислено! Ето мръсните водорасли покриват целия морски бряг и се оплитат по нашата лодка. Ах, колко ми се иска да ида там, в средата на това чудовище — там няма камъни, няма водорасли! Там е свободно и дълбоко!

— Но там има ураган, буря — има смърт!...

— Аз искам да живея в опасности, да дишам въздуха на дивите стихии, искам да бъда свободен. Ако там, в сърцето на самото море, моята лодка бъде счупена, аз ще се чувствавам щастлив, тъй като моят труп ще бъде предоставен на морските животни. Даже и мъртъв аз ще бъда там поне свободен. А тука на черния бряг, макар и да е тихо и плитко, и на лодката се пак се страхувам да се катурне о камънаците. Моето тяло ще бъде арестувано и ще бъде предадено на всевишния по всички формалности на попския устав. Аз искам поне след смъртта си да бъда свободен.

— Ах, колко би било хубаво, ако можехме да се преселим на някоя от тия звезди, да избягаме от тая нечиста земя. Струва ми се, че там ще бъде по-добре на бедните и жалки хора. . . Човечеството ще се издигне и облагороди. . . Там е тъй светло, тъй чисто! А тука само кал. Там няма да има нещастия, чувате ли, драги ми?

Морето се раздвижи и развълнува. То като че ли протестираше. Вълните се движеха бърже и негова блясък ставаше ослепителен. То мислеше нещо.

— Жалки хора! Вий избягате от земята. Мислите, че тя ви носи нещастие. Но вие не можете избяга от себе си, човеци. Вие трябва да се преродите, да станите истински човеци. Земята ще ви стане рай. Вие можете да направите това, стига да вярвате, че сте силни, силни.

Това беше гласът на развълнуваното море.

30 март 1903 г.

„Тесни и широки“

Ето една прозаична и неприятна тема за дневник. Зер прието е в дневника да се поместят неща, които носят чисто субективен отпечатък. А пък, ей богу, въпросът за тесни и широки социалисти не закача нито една интимна страна на моето индивидуално „аз“. Един научен и теснотичен спор в партията,¹ към която аз принадлежа фактически, ако не формално, би трябвало повече да ме вълнува. Пък ето, че той не ме занимава другаде освен на клуба. . . Жалко наистина. Види се в този случай аз плащам дан на младостта, твърде много склонна към егонизъм и пълно индивидуализиране отделното аз. Но нека този идеален егонизъм не ви плаши — той е най-добрата почва за вирене на обществената любов.

Какво е станало с толкова много разпияната социалистическа енергия по полето на българската действителност? Мъчно е да се отговори на такъв въпрос. Тази действителност прилича като че ли на някаква огромна яма, която най-безразборно е поглъщала жизнените сили на толкова самоотвержени борци и сега вместо жътва се получава гъста плесел. Онези идеали, които са давали смисъл на живота на един младеж от 90-те години, сега са се обърнали на дрипи, с които искат да закръпят дупките на болната си съвест, на недоволната си интелигентна душа. Социализмът като че ли е изгубил първоначалния си блясък и сила. Както слънцето понякога, той прекарва едновременно затъмнение. Но ний знаем, че това няма да трае много. Скоро неговите лъчи с още повече блясък и тишина ще озарят безпросветната нощ на нашата ниска и дребна безрезултатна борба.

Слънцето ще победи!

Вий също може би сте чували, че на слънцето понякога се забелязват тъмни петна, символи на едно гигантско движение и разрушаване, на което е подфърлена слънчевата материя.

Когато слънцето на социализма се издига на хоризонта на XX в., тогава всичките адски сили на буржоазното общество като че потреперват пред този гигант и се готвят да отстъпят. Социализмът ще победи!

Но когато в самите недра на най-мощната партия, която историята някога е вписала в своите летописи — социалистическата, вий забележите петна, признаци на някакво отпадане и разнебитване, тогава у вас като че ли изчезва вярата в силата на това свято учение. Не. Вий само чувствувате това. Вашата мисъл всякога може да ви дойде на помощ и да ви докаже, че вий се лъжете, че силата на социализма е непобедима.

¹ За член на партията Страшимир Кринчев е приет след три-четири месеца, когато е избран и за секретар на печатарското дружество.

Лесно е, когато социализмът се огражда от тежки и грозни облаци — той скоро ще ги разпръсне. Но когато в него се появят такива петна, които приличат на някакъв адски печат, тогава силата на неговите лъчи отпада. Облаците на реакцията стават все по-непроницаеми и застрашителни.

Очистете тези петна — и вий извършвате най-важната разрушителна работа спрямо днешното „несправедливо общество“ . . .

30 март 1903 г.

. . . Още един-два месеца — казват те — и хайде в Европа. Познавам един словослагател на доста почтена възраст, който иска да отиде в Англия: омръзнало му е да живее тука. И колко още има такива. Те искат силни импулси, чувствително променение, някакво свръхчовешко преграждане. В околния живот те не намират никаква подкрепа, никаква надеждна опора. И едно страстно желание ги обхваща да пътуват, да пътуват — в Америка или Сахара безразлично.

— Ако имам 1000 франка, още сега ще си купя един велосипед и ще тръгна. Ще пътувам месеци, докато си намеря хубаво място — така ми говореше поменатият приятел на връщане от една приятна разходка.

Тези думи имаха за мене дълбок, огромен смисъл. В тях се отпечатваше недоволството на цяла една душа, израснала от жестокостите на живота. Тия думи като че се обръщаха на някаква чудовищна рана, която покриваше душата на моя приятел.

— Не — казах си аз на тия, — не можеш избяга ти от ноктите на немилостивия живот. Това е едно празно желание. Всякъде ти ще чувствуваш нужда да бягаш, но всичките ти желания ще отидат напразно.

Един ден ти ще трябва да се спреш. И вместо да бягаш от грозното чудовище, което те души и преследва като сянка, ти ще трябва да прибегнеш до единичното средство, което ти остава.

— Да убиеш онова чудовище, което носи името съвременно общество.

Мене ми се струва, че лудият не може да стане нормален, преди да излезе от лудницата. Също и ти, човече, за да се отършиш от калта на съвременното общество, трябва да излезеш от него. Но това е невъзможно.

Ето защо ти трябва да унищожил това общество — безразлично тука или в Америка. . .

. . . Най-горещите защитници на някоя идея често пъти ѝ указват най-лоша услуга, щом в борбата си за нейното тържество те не намират начините на водене борбата. А целта, предвижданите и желани резултати напълно зависят и се определят от методите и средствата, с които си служим. Лоша услуга прави оня, който в желанието си да спаси бъдещето забравя настоящето. А последното всякога е майка на първото. Ролята на идеята, която блести в бъдещето, е много сложна: да ни упътва в настоящето.

* * *

Когато една висока и хуманна идея се сблъсква с някоя долна и мешанска идея, тя непременно възприема нещо от лошите черти на последната, също тъй, както конфликтът между благородния и лицемерния човек дава за първия отрицателни, а за втория положителни резултати.

* * *

Каят цветовете на дърветата. Вятърът безмилостно ги събаря и отнася найде далече или ги трупна на купчина до стъблото на разцъфналите дървета. Доскоро те красяха дървото, а ето, че те го напушат, оставят го без време. Още не сварило да им се порадва, да се погордее със своите цветове, нещастното дръвче се лишава от тях. Неблагоприятна пролет: тя му ги даде и тя му ги отне.

Ще дойде лято и твоите клоне, дръвче, ще се отрупат със сочни плодове и пак ще стане весело тогава. Но ти тогава, миличко дръвче, ще станеш повече нещастно. Радости ще дадеш само на стопанина, а твоите клони ще се изпочупят. Жадно ще се нахвърлят върху ти и ще те оголят. Ще погрознееш тогава и мъчно ще ти е. Ще плачеш ти за миналата пролет. . .

Капят листата. Вятърът безмилостно ги брули.

* * *

А тия цветове приличат на моите надежди, падат една след друга. Вятърът — животът — звяр безмилостно ги брули. . . Отнися ги далече или ги трупя близо нейде, за да възбудят повече страданията за изчезналите надежди. Ах, се е по-хубаво да духне силен вятър, за да ги отнесе далече, далече. . .

Капят цветовете. Капят и моите. Жизненият поток ги влече невидимо къде.

Но доще лято и тогава сочни, полезни плодове ще изникнат за другите хора от същото място, дето по-рано са цъфтели само празни неосъществими надежди и мечти.

Ще дадеш тогава радост за другите хора, а по твоите клони ще се покатерят гъсеници, ще те лишат от прежна сила и хубост.

Капят надеждите, пфти животът, ще ражда бъдещето — . . .

6 април

Градът е една сложна машина, снабдена с хиляди зъбци и колела, с най-чудни приспособления за разкъсване и смукане. Интелигентният гражданин — това е жертвата, която систематически се разкъсва на хиляди парчета от това чудовище. Човекът заприличва на ястие или на салата, надробена ситно, градът — на ненаситен търбух. Всеки ден той яде нещастната си жертва. А тя отново се възобновява. Прилича на онази хилра от гръцката митология, на която колкото глави отрязвали, толкова повече израствали. Гражданинът се обръща на автомат: той взема и дава. Градът-чудовище е кредитор. Активът и пасивът стоят в равновесие.

Но вий недейте си мисли, че това чудовище — машина, за която ви говоря, има направата на обикновена машина. Нито пък гражданинът се подхвърля на същите мъки, както еретикът в средните векове от силата на инквизиторите. Съвсем не. Тука системата за наказание е съвсем изтънена и деликатна. Тя е, тъй да се каже, много по-цивилизована и главно прикрита, както всичко при древната варварска култура. Да, това чудовище не се вижда. Че в днешно време кое ли се вижда! Цивилизацията служи само за варосване, за прикриване на варварската истина. Хубава роля, наистина! стената е замазана с киреч (вар) — отчупете едно парче и вий ще видите, че тя е направена от кал — махнете фалшивата цивилизация и вижте каква печална истина се крие под нея. Махнете знанията на учения и ще видите, че той не е нещо повече като човек от невежия, съблечете дрехите и парите от богатия и под маската ще видите обикновен смъртен и т. н. до безконечност: не само вселената е безконечна. . . Най-сетне и експлоатацията на работника от капиталиста е прикрита. Иска се ум, за да я откриеш.

Има един празник през годината, когато хората играят с маски. Карнавал, който трае няколко дена. Можеш да вършиш разни безобразия, без да те узнае някой. Същият карнавал никога не се прекъсва между хората, само че под друга форма. Всичко е маска, само че не изкуствена, а органическа.

6 април

„Против природата недей въстава — нощта е дадена за сън“ — слушам отвсякъде аз приятелски. Аз твърде добре знам, че вредно е да се стои, да се бодърствува тогава, когато всички спят. Организмът трябва да се развива нормално.

Да, трябва да се развива. Но докато околният живот не стане нормален, вий нямате право да искате нормалност от хората. Докато денят не стане пригоден за развитие на духа, а не само на организма, безсънните нощи всякога ще са необходими. Много по-важно е да има между хората духовно силни и нормални хора, отколкото физически здрави. А в днешно време човешкият дух може да порасне само ноще: тя дава спокойствие, изостря мисълта и дава памет на фантазията. Денят — това е ад за човешкия ум. Дребнолюбите, делничните грижи и глупавите хора (еднакво с умните) разяждат като червеи, разяждат човешкия ум. Дневната светлина прави, щото човекът никога да не може да излезе от тъмнината, в която го тика животът. Само величествената тишина на нощта може да раздвижи клетките на мозъка до съвършенство. Дневната светлина е напълнена с отрови и миазми, които не дават на ума да развива своите творчески способности, да се калява и главно да се облагородява и подига. И тая отрова на деня ще се премахне само от ония, които бодрствуват ноще.